

І. С. Гребцова

ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Проблема викладання русистики в Новоросійському університеті в тій чи іншій мірі ставала об'єктом дослідження у роботах, присвячених історії Одеського університету, в біографічних нарисах окремих істориків **Ч** Однак до цього часу немає узагальнюючого дослідження з цієї теми. Важливим джерелом для вивчення викладання історичних дисциплін, в тому числі і російської історії на історико-філологічному факультеті, є видання, що виходило під назвою "Обозрение препода-

вання наук в імператорском Новоросийском университете". Це видання у процесі розвитку університету рік за роком зростало за обсягом, ставало більш змістовним. Якщо перше "Обозрение за 1865/1866 учебный год" складало всього 5 сторінок², то до кінця XIX ст. істотно розширюється коло питань, що висвітлювалися, уточнюється назва видання і його окремих частин. Важливою складовою частиною його стає "Обозрение преподавания в императорском Новоросийском университете на историко-филологическом факультете на осеннее и весеннее полугодие и учебный план факультета". Ряд цінних відомостей з історії викладання русистики містять щорічні "Отчеты о состоянии и деятельности императорского Новоросийского университета". Опубліковані матеріали суттєво доповнюються й уточнюються архівними документами, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області. Мета даної статті — розглянути склад викладачів кафедри російської історії, виявити основну сферу їх наукової діяльності, простежити зміни в дисциплінах, які читалися ними у другій половині XIX — на початку XX ст.

Не можна не зазначити, що традиції викладання русистики в Одесі були закладені ще в епоху діяльності заснованого в 1817 р. Рішельєвського ліцею, однією з помітних кафедр якого була кафедра російської історії і статистики, а з 1859 р. — власне кафедра російської історії. Її яскравими представниками були М. Н. Мурзакевич, який викладав у ліцеї з 1838 по 1853 р., С. В. Єшевський — з 1853 по 1855 р., М. П. Смирнов, що працював на кафедрі з 24 листопада 1855 р. до перетворення ліцея в університет.

У період заснування Новоросійського університету формування кафедр на історико-філологічному факультеті здійснювалося відповідно до університетського статуту 1863 року. Як і в інших університетах Російської імперії на факультеті налічувалося 11 кафедр. З 16 грудня 1868 р. історико-філологічний факультет був розділений на три відділення: 1) класичної філології; 2) слов'яно-російської філології; 3) історичних наук. У 1869 р. підготовка студентів і вільних слухачів здійснювалася вже відповідно до навчальних програм відділень. Провідними кафедрами історичного відділення, природно, були кафедри всесвітньої і російської історії.

З відкриттям університету кафедру російської історії очолив професор Рішельєвського ліцею Михайло Павлович Смирнов (1833-1877), який працював на цій посаді 12 років (1865 по 1877). На історико-філологічному і юридичному факультетах М. П. Смирнов читав для студентів I курсу по 2 години на тиждень загальний курс "Історії Росії зі стародавніх часів до XIV ст.", II курсу — історію XV-XVI, студентам III курсу викладав "Історію царювання Петра

Великого"³. Його магістерська дисертація "Доля Червоної або Галицької Русі" (1860) і докторська "Ягайло — Яків — Владислав і перше об'єднання Литви з Польщею" (1868) були присвячені проблемам українсько-польсько-литовської історії. Проте М. П. Смирнову належить і ряд робіт безпосередньо з історії Росії: "Карамзін як історик" (1866), "Петро I — реформатор" (1872). На формування історичної концепції М. П. Смирнова великий вплив мали погляди його вчителя у Петербурзькому головному педагогічному інституті (з 1819 р. — університеті) М. Г. Устрялова, а також відомого історика С. М. Соловйова.

У викладанні русистики М. П. Смирнов прагнув відійти від характерного для дворянської історіографії висвітлення політичної історії через діяльність виключно правителів держави і приділяв значну увагу долям народних мас. Вчений зазначав, що "при викладанні історії допетровської Русі, постійно мав на увазі той справедливий докір, на який заслуговує велика частина наших дослідників, що пишуть історію держави і не звертають уваги на історію народного життя"⁴. Не менш важливою рисою викладацької діяльності М. П. Смирнова було прагнення глибше познайомити студентів з історичними джерелами, спираючись на які він викладав матеріал з російської історії. Вчений називав джерела "найстарішими пам'ятками суспільного життя наших предків"⁵. З 1870 по 1873 рр., будучи редактором університетського наукового збірника "Записки императорского Новороссийского университета", вчений багато сил і часу віддавав його редагуванню. Тривалий час М. П. Смирнов був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей.

22 жовтня 1871 р. Рада університету обрала М. П. Смирнова деканом історико-філологічного факультету. З 1874 по 1877 рр. він працював на посаді проректора університету. У цей період вчений багато зробив для надання в аренду благодійному Попечительству про недостатніх (незаможних) студентів 10 квартир в дешевих Кога-нівських будинках⁶. Як зазначав у своїх спогадах О. І. Маркевич, який слухав його лекції в студентські роки: "М. П. Смирнов був людиною вельми доброю і готовою все зробити для своїх слухачів, інтереси яких він завжди приймав близько до серця"⁷.

Наступником М. П. Смирнова на кафедрі російської історії став учень С. М. Соловйова, випускник Московського університету Григорій Іванович Перегяткович (1840-1908). Обидві його дисертації були присвячені історії народів Поволжя: магістерська — "Поволжя в XV-XVI ст." (1877) і докторська — "Поволжя в XVII і на початку XVIII ст." (1882). Вчений у висвітленні кожної проблеми, що досліджувалась, завжди спирався на обширний архівний матеріал. Як

відомий дослідник Поволжя він для свого часу зробив вагомий внесок у вивчення історії даного регіону.

У Новоросійському університеті Г. І. Перетяткович почав працювати з 1877 р. на посаді доцента кафедри російської історії. Для роботи над докторською дисертацією Г. І. Перетяткович у 1880-1881 навчальному році був відряджений до Московського університету. У цей період він посилено працював над текстом дисертації, поповнюючи новими джерелами й матеріалами розробки, які почав писати за часів викладацької діяльності в Одесі. Захист його докторської дисертації відбувся у 1882 р. в Московському університеті. Серйозний дослідник і гарний лектор, Г. І. Перетяткович мав підтримку декана історико-філологічно-го факультету Новоросійського університету І. С. Некрасова. Будучи впевненим, що йому на кафедрі і в подальшому створять всі необхідні умови для наукової роботи, вчений повернувся до Одеси. Протягом 1886 р. Г. І. Перетяткович стає спочатку екстраординарним, а потім і ординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету⁸. На історичному відділенні він читав у різні часи курси лекцій: "Стародавня російська історія до вступу на престол дома Ро-манових" (3 лекції на тиждень), "Російська історія з епохи перетворень до новітнього часу" (3 лекції на тиждень), "Огляд найголовніших джерел і посібників для знайомства з російською історією" (2 години на тиждень), "Російська історіографія"; а також керував роботою семі-нару "Читання і пояснення джерел зі стародавньої російської історії"⁹, який був нічим іншим, як підготовкою майбутніх істориків-фахівців до праці з історичними джерелами.

Серед викладачів російської історії на історико-філологічному факультеті помітне місце належить Олексію Івановичу Маркевичу (1847-1903). Вихованець Новоросійського університету, з осені 1880 р. він став приват-доцентом кафедри російської історії. О. І. Маркевич читав загальний курс історії Росії (2 години на тиждень)¹⁰ і підготував біля 20 спеціальних курсів, серед яких "Внутрішній побут Московської держави в XVII ст.", "Внутрішній побут Російської держави в XVIII ст.", "Історія першого Самозванця" присвячені безпосередньо російській історії. Серед його спецкурсів також були російська історіографія, джерелознавство, історична географія й етнографія Південної Русі, історія Новоросійського краю тощо. Яскраві лекції О. І. Маркевича, які іноді були наповнені тонким сарказмом стосовно абсолютизму і російського централізму, дуже подобалися студентам.

Обидві його дисертації були присвячені формуванню російського державного апарату: магістерська — "Про місництво" (1879) і докторська "Історія місництва у Московській державі", що в 1888 р.

захищена у Київському університеті. Місництво у його працях показано як пережиток періоду феодальної роздробленості, який гальмував розвиток держави. О. І. Маркевич також вивчав проблеми розвитку літописання, розробляв питання історіографії, збирав матеріал з історії університету. До сфери його наукових інтересів входили й питання соціально-економічного і культурного розвитку Південної України. Йому належать понад 400 робіт, багато з яких є фундаментальними дослідженнями¹¹.

Не замикаючись на викладацькій діяльності в університеті, О. І. Маркевич охоче читав лекції і в інших аудиторіях: від'їздив з цією метою до Кишиневу, Тирасполю, Балти, Миколаєва, Херсона. Особливо активну просвітницьку діяльність він розгорнув у Одесі. Студент історико-філологічного відділення О. Левітський писав про О. Маркевича: "Одеса знала його чудово, він своєю діяльністю цілком належав їй; і мало знайдеться осіб, що користувалися такою великою популярністю в самих різноманітних верствах населення Одеси, як О. І. Маркевич. Він викладав і в середній школі, тому що любив молодь різного віку, яка вчиться; він читав публічні лекції і реферати для інтелігентної публіки; він, нарешті, був самим популярним лектором з літератури у народній аудиторії; в багатьох освітніх і благодійних товариствах він був головою"¹². Як свідчать матеріали архіву, в 80-ті рр. XIX ст. О. І. Маркевич неодноразово виступав ініціатором заснування благодійних вечорів на користь "недостатніх студентів"¹³.

Його громадська і публіцистична діяльність викликала незадоволення уряду і місцевої адміністрації. У 1884 р. О. Маркевичу заборонили читати спецкурс "Історія Південно-Західної Росії з XIV до XVII ст.". Приводом до заборони став той факт, що обраний ним курс, на думку попечителя Одеського учбового округу, "може викликати питання і пояснення до них, що незручні при викладанні предмета у студентській аудиторії"¹⁴. Остаточно О. І. Маркевич був усунений від викладання в університеті у 1895 р. після того, як його затримали на прикордонній станції з нелегальною літературою (творами Ф. Лассала, О. Пушкіна, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Засулич, С. Степняка-Кравчинського), яку він намагався таємно провести до Росії¹⁵.

У жовтні 1884 р. приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету став Іван Андрійович Линниченко (1857-1926). Він закінчив університет св. Володимира у Києві, де його вчителем був В. Б. Антонович. 13 травня 1884 р. у Санкт-Петербурзькому університеті І. А. Линниченко захистив магістерську дисертацію "Взаємовідношення Русі

і Польщі до половини XIV ст." Протягом 1884-1885 навчального року в Новоросійському університеті І. А. Линниченко читав загальний курс з історії Русі до монгольської навали і курс російської історіографії. На початку 1886 р. вченому було надане наукове відрадження терміном на півтора роки з метою збору матеріалів для написання докторської дисертації. Потім ряд років І. А. Линниченко викладав у Московському університеті, продовжуючи працювати над докторською дисертацією. Під час роботи у Московському університеті І. А. Линниченко став одним з фундаторів "Слов'янської комісії" у складі Московського археологічного товариства (1892). 30 травня 1894 р. у Київському університеті, нарешті, відбувся захист його докторської дисертації "Риси з історії станів Південно-Західної (Галицької) Русі XIV — XV ст."

12 березня 1896 р. І. А. Линниченко був призначений екстраординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету. У цьому ж році він почав читати загальний курс "Російська історія XVII-XVIII ст." (2 години на тиждень в III і IV семестрах), проводив практичні заняття з російської історії; незабаром вчений розробив спеціальні курси з русистики: "Епоха перетворень Петра I", "Епоха Пушкіна", "Російське суспільство другої половини XVIII — початку XIX ст." тощо¹⁶.

І. А. Линниченку належить обширний масив робіт з різних тем російської історії — від періоду Київської Русі до початку XX ст. Він був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, успішно виступав на міжнародних конгресах, став засновником і учасником багатьох наукових товариств, публікувався в одеській пресі. Одним з напрямків діяльності вченого була благодійність. І. А. Линниченко був активним членом, а потім і головою Одеського слов'янського благодійного товариства ім. св. Кирила і Мефодія, учасником Одеського товариства допомоги літераторам та вченим, Товариства їдалень для недостатніх студентів Одеси, Товариства допомоги майбутнім курсисткам Вищих жіночих курсів, Товариства заступництва персонам, які звільнилися з місць ув'язнення. Його благодійна діяльність виходила за межі Новоросійського краю. Вчений входив до складу 115 професорів Новоросійського університету, які у 1909 р. пожертвували по декілька примірників своїх наукових праць на користь бібліотеки приватних Вищих жіночих курсів у Тіфлісі¹⁷.

У роки громадянської війни І. А. Линниченко продовжував викладати в Новоросійському університеті. У січні 1920 р. разом з відступаючими частинами Білої армії він покинув Одесу і переїхав до Криму. У 1920-1925 рр. І. А. Линниченко працював у Таврійському університеті в Сімферополі, де і помер 9 червня 1926 р.

Випускником, а потім приват-доцентом Харківського університету був Євгеній Парфенович Трифільєв (1867-1925). Наказом від 21 березня 1911 р. він був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри російської історії Новоросійського університету, а з липня 1915 р. — виконуючим обов'язки ординарного професора. Його магістерська дисертація "Нариси з історії кріпосного права в Росії. Царювання Павла I" була написана з антикріпосницьких позицій. Автор розглядав не тільки найбільш одіозні прояви кріпацтва, але й висвітлював антикріпосницькі виступи селян у кінці XVIII ст.

В якості екстраординарного професора Є. П. Трифільєв у 1911-1912 навчальному році читав на кафедрі російської історії загальний курс з історії Росії (3 лекції на тиждень), "Російську історіографію" (1 лекція на тиждень для студентів історичного відділення); спецкурс "Історія кріпацтва в Росії"¹⁸. Вчений також вів практичні заняття з російської історії для студентів історичного відділення у 3-4 семестрах, що проходили у формі підготовки письмових рефератів, написаних на основі першоджерел (2 години на тиждень).

Після подій 1917 р. Є. П. Трифільєв продовжив викладацьку діяльність, брав участь у реформі вищої школи в Одесі. З 1920 р. після утворення Інституту народної освіти на базі скасованого Новоросійського університету він керував кафедрою російської історії в новому радянському вузі і багато зробив як організатор краєзнавчої роботи в Одесі, очолюючи соціально-економічну секцію в Одеській комісії краєзнавства¹⁹. Як історик-краєзнавець вчений досліджував аграрну історію та історію революційного руху на півдні України.

Навчальні плани викладачів кафедри російської історії свідчать про те, що вони рекомендували для вивчення студентам праці видатних вітчизняних вчених: С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, К. М. Бестужева-Рюміна, М. І. Костомарова, М. Г. Устрялова тощо.

Традиції провідних професорів кафедри російської історії у різні часи продовжували приват-доценти. Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету О. Є. Билугов, який декілька років працював вчителем у Кишиневі, в 1894/1895, 1895/1896, 1896/1897, 1897/1898 навчальних роках читав в університеті спецкурси: "Історія періоду від смерті Петра Великого до вступу на престол Катерини II", "Історія царювання імператриці Катерини Великої", "Історія царювання імператора Олександра I", історіографо-джерелознавчий спецкурс "Царювання Івана Грозного. Огляд джерел і літератури епохи"²⁰.

У 1896/1897 навчальному році до кафедри російської історії прийшов вчитель Миколаївської гімназії П. О. Іванов. Він займався насамперед краєзнавчою тематикою і читав у статусі приват-доцента спецку-

рси "Новоросійський край у XV-XVII ст.", "Історія Новоросійського краю у XVIII ст." (дві години на тиждень). Для бажаючих П. О. Іванов читав спецкурс "Історія малоросійського козацтва"²¹. Приват-доцент О. С. Грушевський, брат відомого вченого М. С. Грушевського, у 1908/1909 навчальному році підготував і читав змістовний спецкурс "Історія після Петра Великого (від Катерини I до Катерини II): станові відносини й адміністративний лад", а також спецкурс з історії України "Нарис з української історії XVI-XVII ст."²².

Спробу стати приват-доцентом кафедри російської історії у 1904 р. зробив випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, магістр російської історії С. Л. Аваліані, магістерська робота якого мала назву "Селянське питання у Закавказзі". Проте, незважаючи на успішно проведені пробні лекції, він не був затверджений на цій посаді, після чого ряд років викладав історію в середніх учбових закладах Одеси, а також займався науковою діяльністю, у тому числі в руслі російської історії. У грудні 1916 р. приват-доцентом кафедри став випускник Новоросійського університету Є. О. Загоровський, який успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії. В радянські часи Є. О. Загоровський викладав у вузах Одеси, але його доля склалася трагічно: у кінці 30-х років вченого було репресовано. В своїх наукових роботах Є. О. Загоровський аналізував розвиток зовнішньої політики Росії у XIX ст., а також займався історією краю.

За радянських часів у 1934 р. в період відродження історичного факультету в Одеському університеті була заснована кафедра історії СРСР, яка проіснувала до 1996 р., коли, нажаль, була скасована.

Таким чином, викладання і дослідження проблем русистики має давню традицію і міцну базу в Одеському (Новоросійському) університеті, яка пов'язана з діяльністю відомих українських і російських вчених. Ця традиція може і має бути продовжена у подальшому.

Примітки:

1. *Історія Одеського університету за 100років.* — К., 1968; *Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник.* — Одеса, 2005. — Т. 2-4.
2. *Обозрение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1865-1866 учебный год.* — Одесса, 1865. — С. 3.
3. *Обозрение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1868-1869 учебный год.* — Одесса, 1868. — С. 2.
4. *Державний архів Одеської області (далеє — ДАОО).* — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 9.
5. ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 20.
6. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12 (1876). — Спр. 749. — Арк. 1.

7. Маркевич А. И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета //Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 33.
8. Перетяткович Григорій Іванович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Одеса, 2005. — Т. 3. — С. 447-449.
9. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в осеннем полугодии 1887 года. — Одесса, 1887. — С. 12; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на весеннее полугодие 1891 года. — Одесса, 1891. — С. 14; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на 1901/1902 учебный год. — Одесса, 1901. — С. 17.
10. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в первом полугодии 1886/1887 учебного года. — Одесса, 1886. — С. 10; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на осеннее и весеннее полугодие 1892-1893 года на историко-филологическом и юридическом факультетах. — Одесса, 1892. — С. 16.
11. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 87-110.
12. Левитский А. Памяти А. И. Кирпичникова и А. И. Маркевича, профессоров Новороссийского университета //Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 51.
13. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8 (1888). — Спр. 74. — Арк. 1.
14. ДАОО. — Ф. 773. — Оп. 149. — Спр. 783 (1882). — Арк. 1.
15. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 68-69.
16. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в 1896/ 1897 академическом году. — Одесса, 1896. — С. 16; Отчет о состоянии императорского Новороссийского университета за 1902 г. — Одесса, 1903. — С. 11; Обзорение преподавания на историко-филологическом факультете императорского Новороссийского университета в 1910/1911 академическом году. — Одесса, 1910. — С. 6.
17. ДАОО. — Оп. 9 (1909). — Спр. 17. — Арк. 52-53.
18. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее и весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1914/1915 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1914. — С. 16; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее — весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1915-1916 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1915. — С. 13.
19. Попова Т. Н., Гребцова И. С. Из истории преподавания историографии в Новороссийском университете: Е.П. Трифилев // Историко-культурное наследие человечества и его изучение при подготовке учителей без отрыва от производства. Сборник тезисов выступлений на украинско-российском научно-методическом симпозиуме. — Одесса, 1992. — С. 95.
20. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее и весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1914-

- 1915 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1914. — С. 15-16; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее — весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1915-1916 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1915. — С. 12.*
21. *Обозрение преподавания в императорском Новороссийском университете в 1894/ 1895 академическом году. — Одесса, 1894. — С. 16; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в 1896/1897 академическом году — Одесса, 1896. — С. 16-18.*
22. *Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете императорского Новороссийского университета в 1908/1909 академическом году. — Одесса, 1908. — С. 12.*